

YÛSUF b. HASAN

direnış kardeşleri tarafından devam ettirildi. Orta Atlaslar'da Hammû ez-Zeyyânî liderliğinde isyan eden Berberî kabileleri, Fas'ın kuzeyi ile güneyi arasındaki irtibatı sağlayan bölgeyi ele geçirip Fransız birliklerine ağır kayıplar verdirdiler. Orta Atlaslar'da Tesûl kabilelerinin direniş hareketleri ise 1914'te savaş uçaklarının kullanıldığı şiddetli çatışmalarla bastırıldı. I. Dünya Savaşı'ndan önce özellikle Fas, Miknâs, Merakeş gibi şehirlerin civarındaki direniş hareketleri kontrol altına alındı. Dağlık kesimlerdeki direnişçiler ise mücadelelerini sürdürdü. Savaş sona erdiğinde Atlas dağlarının orta kesimlerinde Fransız himayesi dışında kalan birçok yer vardı. Fakat bu kabilelere karşı başlatılan mücadelede 1924 yılına kadar Rif bölgesi hariç ülkenin ekonomik ve stratejik yönden önem taşıyan hemen bütün kesimleri merkezî otoriteye bağlandı. İşgale karşı en büyük ayaklanmayı ise I. Dünya Savaşı sırasında İspanyollar'la silâhlı mücadele giren babasının yerine Uriyagel (Vuryâgel) kabilesinin şeyhi olan Muhammed Abdülkerîm el-Hattâbî gerçekleştirdi. Rif bölgesinde diğer kabilelerin katılımıyla İspanyollar'a karşı cihad başlatılan Hattâbî 22 Haziran 1921'de Annoual'da İspanyollar'ı büyük bir yenilgiye uğrattı ve İspanyol himayesindeki bölgenin önemli bir kısmını ele geçirerek bağımsızlığını ilân etti (19 Eylül 1921). Rif Cumhuriyeti adı verilen devletin hâkimiyetini pekiştirdi ve teşkilâtlanmasını sağladı. Ancak ona karşı güçlerini birleştiren Fransa ile İspanya beş yıl sonra Hattâbî'nin kuvvetlerini yendiler ve kendisini esir alıp devletine son verdiler (25 Mayıs 1926). Ertesi yıl Orta Atlaslar'da hâkimiyetini sürdüren Hammû da teslim olmak zorunda kaldı.

Yumuşak tabiatıyla himaye yönetimine engel çıkarmamaya gayret eden ve islahata yardımcı olmaya çalışan Mevlây Yûsuf zamanla sömürge rejimi üzerinde etkili olmaya başladı. Modernleşen ülkesinde örf, âdet ve geleneklerle birlikte devletin dinî ve kültürel kimliğini korumaya çabaladığı için halkın sevgisini kazandı. İslâmî eğitimi teşvik ettiği gibi cami, medrese ve kamu binalarının yapım ve onarımında cömertçe davrandı. Dinî bayramlara ve diğer dinî merasimlere katıldı. Saltanatının son iki yılında Lyautey'in yerine tayin edilen Fransa genel valisiyle arasındaki ilişkiler bozulunca Mevlây Yûsuf, Fransa hükümetinden valinin değiştirilmesini istedi. Ancak o günlerde 17 Kasım 1927'de Fas şehrini ziyareti esnasında vefat etti ve Mevlây Abdullah b. İsmâil

haziresine defnedildi. Büyük oğlu Mevlây İdrîs ile Hasan'ı veliat tayin etmesine rağmen yerine üç oğlunun en küçüğü olan Muhammed (V. Muhammed) sultan ilân edildi (1927-1953, 1955-1961).

Sultan Yûsuf döneminde himaye antlaşmasında öngöröldüğü gibi Fas hükümeti teşkilâtında önemli değişiklikler yapıldı; diş ilişkilerle savaş yetkisi sultanın elinden alınarak Fransız genel valisine, maliye işleri de maliye genel müdürlüğüne verildi. Birer bakanlık şeklinde teşkilâtlandırılan ziraat, maarif, haberleşme, sağlık müdürlüklerine Fransız memurlar tayin edildi. Biri devlet mülklerine, diğer vakıf arazilerine bakmak üzere iki vezirlik kuruldu. Arazi sistemiyle ilgili yeni yasalar hazırlandı, kadastro işlemleri gerçekleştirildi. Himaye yönetimi lehine gerekli değişiklikler yapılarak yeni bir tertip vergisi alınmaya başlandı. Ayrıca kişi başına "darîbetü'l-üzün" (darîbetü'r-re's) denilen bir vergi kondu. Ülkedeki Fransızlar'ın ekilebilir arazilerden tertip vergisinin yarısını ödemeleri kararlaştırıldı. Adli ve askerî alanlarda reformlar yapıldı. Fransa'dakilere benzer mahkemeler kuruldu ve kadıların yetkileri dinî işlerle sınırlandırıldı.

8 Nisan 1917 tarihli bir "zahîr" ile şehirlerde belediyeler oluşturuldu. Lyautey ticaret odaları, sanayi odaları ve ziraat odaları açtı. Zengin fosfat yataklarına sahip olan ülkede 1921'den itibaren başlatılan fosfat üretimi hızla arttırıldı. Demir yolları şebekesi genişletildi ve 1500 km. karayolu yapıldı. Limanlar büyütölererek Fas toprakları Afrika ticareti için Batılı iş adamlarına uygun hale getirildi. 1916'da genel valilik kırsal kesimdeki arazilerin dağıtımında yetkili kılındı. 1927 yılı sonunda 2044 Avrupalı sömürgeci 650.000 hektarlık arazide tarım yapıyordu. 1911'de 11.000 olan Avrupalı sayısı 1926'da 104.700'e yükseldi. Avrupalılar kısa sürede büyüyen şehirlerde oturuyorlardı (Nouschi, III, 210). Fas'ın diş ticaretini gümrük avantajlarından yararlanan sömürgeci şirketler ellerine geçirmişti. Şehirler ekonomik etkinlik ve maden işletmelerinin bulunduğu merkezler civarında gelişme gösterdi ve çok sayıda Avrupalı tüccar buralara yerleşti.

BİBLİYOGRAFYA :

A. P. G. Martin, *Quatre siècles d'histoire marocaine, au Sahara de 1504 à 1902, au Maroc de 1894 à 1912*, Paris 1923, s. 496-497, 546-555; G. Druge [Spillmann], *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc: confrères et zaouïas*, Paris 1951, s. 100-102, 105-110, 156-160, 256-257; H. Cambon, *Histoire du Maroc*, Paris 1952, s. 220-290; R. Landau, *Târîhu'l-Mağrib* (trc. N. Ziyâde), Beyrut 1963, s. 101-159; Ch. A. Julien, *Le Maroc*

face aux impérialismes: 1415-1956, Paris 1978, s. 37-126; Salâh el-Akkâd, *el-Mağribü'l-'Arabî*, Kahire 1980, s. 259-270; Celâl Yahyâ, *el-Mağribü'l-kebir*, Beyrut 1981, IV, 95-206; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 319-350; Abdelatif Agnouche, *Histoire politique du Maroc: Pouvoir, légitimité, et institutions*, Casablanca 1987, s. 248-256; André Nouschi, "Sömürgecilik Döneminde Kuzey Afrika" (trc. Yusuf Yazar), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1989, III, 208-214; J. Benoist-Méchin, *Histoire des alaouites: 1268-1971*, Paris 1994, s. 87-106, 112-113; İsmail Yiđit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gırnata), Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, İstanbul 1995, s. 479-480; B. Lugan, *Histoire du Maroc*, Paris 2000, s. 219-270, 336-343; D. Rivet, *Le Maghreb à l'époque de la colonisation*, Paris 2002, s. 151-172, 219-220, 228-237, 246-250; G. Yver, "al-Mağrib", *El²* (İng.), V, 1183-1184; W. Rollman, "Yûsuf b. al-Hasan", a.e. *Suppl.* (İng.), s. 839-840.

İSMÂİL CERAN

YÛSUF el-HEMEDÂNÎ

(يوسف الهمداني)

Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Eyyûb el-Hemedânî
(ö. 535/1140)

Horasanlı sûfi müellif.

440 veya 441 (1048 veya 1049) yılında Hemedan'ın Bûzenecird köyünde doğdu. On sekiz yaşında iken ilim tahsili için gittiği Bağdat'ta Şâfiî fakihî ve Bağdat Nizâmîye Medresesi'nin müderrisi Ebû İşhak eş-Şîrâzî'nin ders halkasına katıldı. Şîrâzî'nin yanı sıra Ebû Ca'fer Müslime, Abdüssamed b. Me'mûn, İbnü'l-Mühtedî-Bilâl, Hatîb el-Bağdâdî, İbn Hezârmerd ve Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed İbnü'n-Nakkûr gibi âlimlerden ders aldı. Bağdat'ta kaç sene kaldığı ve buradan ne zaman ayrıldığı bilinmemektedir. Daha sonra İsfahan'da Hamd b. Velkîz'den, Buha-ra'da Ebû'l-Hattâb Muhammed b. İbrâhim et-Taberî'den ve Semerkant'ta Ahmed b. Muhammed b. Fazl el-Fârsî'den ders alıp hadis dinledi. Fıkıh ve kelâm tartışmalarından sıkılıp tasavvufa yöneldi. Bu yönelişte muhtemelen sûfimeşrep olduğu bilinen Ebû İşhak eş-Şîrâzî'nin de etkisi olmuştur. Hemedânî'nin tasavvuf yolunda Abdullah-ı Cüveynî ve Hasan-ı Simnânî'den faydalandığı nakledilmektedir.

Yûsuf el-Hemedânî tasavvuf eğitimini tamamladıktan sonra Merv'de bir tekke açarak irşad faaliyetine başladı. "Horasan kâbesi" denilen bu tekkeye sûfilerin yanı sıra âlimler de devam ediyordu. Sürekli bu tekkede kalmayıp irşad için birçok şehre seyahat eden Hemedânî 506 (1112) yılında büyük vâiz ve sûfi unvanıyla tekrar Bağ-

Yûsuf el-Hemedânî'nin sandukası

dat'a döndü. Daha önce ders okuduğu Nizâmiye Medresesi'ndeki vaazları halktan büyük bir ilgi gördü. Hayatının son yıllarını Merv ve Herat'ta geçiren Yûsuf el-Hemedânî, Herat'tan Merv'e dönerken Bağ-şûr yakınlarındaki Bâmeîn'de vefat etti (22 Rebülevvel 535 / 5 Kasım 1140) ve buraya defnedildi. Ardından İbnü'n-Neccâr adlı bir müridi kabrini Merv'e nakletti. Mezarı bugün Türkmenistan sınırları içinde Merv yakınlarındaki Bayramali denilen yerde olup Hâce Yûsuf adıyla bir ziyaretgâhtır. Yûsuf el-Hemedânî birçok mürid yetiştirmiştir. Meşhur şair Senâî, Radyüddin Ali Lala'nın babası Şeyh Saîd Lala ve Ebû Sâlih Abdullah et-Tabakî er-Rûmî onun önde gelen müridleri arasında zikredilir. Hâce Abdullah-ı Berakî, Hasan-ı Endakî, Ahmed Yesevî ve Abdülhâlik-ı Gucdüvânî en meşhur halifeleridir.

Diñî emirlere son derece bağlı olan Yûsuf el-Hemedânî sahv ve temkini esas alan bir tasavvuf anlayışına sahipti. Keramete ve keramet göstermeye iltifat etmez, sekr ve vecdin tesiriyle zuhur eden ölçsüz söz ve davranışları doğru bulmazdı. Nitekim *Sevânihu'l-üşşâk* müellifi Ahmed el-Gazâlî'nin bazı söz ve davranışlarını beğenmediği, "Eğer Hallâc mârifeti hakkıyla bilseydi 'enelhak' yerine 'ene't-türâb' derdi" dediği bilinmektedir. "Bu devir geçer ve gerçek şeyhler âhirete geçerse selâmete ulaşmak için ne yapalım?" diye sorulduğunda, "Onların eserlerinden her gün sekiz varak okuyun" diye cevap vermiş, bu söz Feridüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'yı* kaleme almasına vesile olmuştur. Bâtinîler'le mücadeleden Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in Yûsuf el-Hemedânî'nin tekkesine 50.000 dinar göndermesi, bu dönemde diğer Sünnî âlim ve mu'tasavvıflar gibi onun da devlet tarafından desteklendiğini göstermektedir.

Eserleri. 1. *Rütbetü'l-hayât*. Bir sûfi gözüyle hayatın yorumunun yapıldığı, ha-

yatın iman, İslâm ve ihsanla yaşamak şeklinde üç dereceye ayrıldığı bu Farsça eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut tek nüshası (Ayasofya, nr. 2910, vr. 257^a-289^b) Muhammed Emîn Riyâhî tarafından neşredilmiştir (Tahran 1362 hş./1983). Eser, *Hayat Nedir* adıyla Türkçe'ye çevrilip müellifin iki risâlesiyle birlikte yayımlanmıştır (trc. Necdet Tosun, İstanbul 1998). 2. *Risâle*. Kâinatın insanın emrine ve hizmetine verildiğini anlatan Arapça risâlenin bilinen tek nüshasının (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 853, vr. 209^a-212^b) tercümesi *Hayat Nedir* içinde (s. 99-101) basılmıştır. 3. *Risâle*. Tarikat âdâbına dair bu Farsça risâlenin (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Farsça, nr. 1028, vr. 13^a-14^b) tercümesi de *Hayat Nedir* içinde (s. 91-95) yer almaktadır. 4. *Risâle*. Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 2114/18) tevhide dair Farsça risâle Celîl-i Misgernejâd tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). 5. *Şafâvetü't-tevhîd li-taşfiyeti'l-mürîd*. "Sûfi mahlûk değildir" sözünün açıklamasını, sabır, sâlikin kalp temizliğine ulaşmasının yolları ve fenâ ba'de'l-fenâ gibi konuları içerir. Bu eseri de Celîl-i Misgernejâd yayımlamıştır (bk. bibl.). 6. *Kitâb-ı Keşf*. Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*'ünde anılan bu eserde müellifin günah ve tövbe konusundaki görüşleri Şemseddin Muhammed-i Deylemî tarafından *Risâle-i İsfahân*'da eleştirilmiş, Sümeiremi de ona karşı *Redd-i Risâle-i İsfahân*'ı kaleme almıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Nâfiz Paşa, nr. 438) *Kitâbü'l-Keşf 'an menâzili's-sâ'irin* adıyla kayıtlı olup baş tarafındaki eksiklik sebebiyle müellifi bilinmeyen yazmanın *Kitâb-ı Keşf*'in II. cildi olması muhtemeldir. Müellifin kaynaklarda adı geçen *Menâzili's-sâ'irin*, *Menâzili's-sâlikin*, *Vâridât* adlı risâleleri günümüze ulaşmamıştır. Yûsuf el-Hemedânî'nin ahlâkını ve sözlerini ihtiva eden *Maqâmât-ı Yûsuf-ı Hemedânî (Risâle-i Şâhibiyye)* adlı bir risâle (nşr. Saîd-i Nefîsî, *Ferheng-i İrân-zemin*, I/1, 1332 hş./1953, s. 70-101) Hemedânî'nin halifelerinden Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'ye nisbet edilmektedir. Türkçe tercümesi *Hayat Nedir* içinde yayımlanmıştır (s. 37-50).

BİBLİYOGRAFYA :

Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), I, 412; Abdülhâlik-ı Gucdüvânî, *Risâle-i Şâhibiyye* (nşr. Saîd-i Nefîsî, *Ferheng-i İrân-zemin*, I/1 içinde), Tahran 1332 hş./1953, s. 70-101; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve* (nşr. Abdurrahman el-Lâdikî - Hayât Şihâ el-Lâdikî), Beyrut 1996, IV, 331; Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ* (nşr. Muhammed İstî'lâmî), Tahran 1374 hş., s. 8; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XX,

66-68, 446; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefahâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Âbidî), Tahran 1375 hş./1996, s. 380-382, 417, 487, 510-511, 874; Devletşâh, *Tezkiretü's-su'arâ* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 107; Ali Şir Nevâî, *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimü'l-fütüvve* (haz. Kemal Eraslan), İstanbul 1979, s. 230-232; Fahreddin Safî, *Reşehât-ı 'Aynü'l-hayât* (nşr. Ali Asgar Muîniyân), Tahran 2536/1977, I, 13-14; Zeynelâbidîn-i Şirvânî, *Riyâzû's-siyâha* (nşr. Asgar Hâmidî), Tahran 1341, s. 506-507; Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Neşr*, s. 718; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâ'ik*, II, 553; Münzevî, *Fihrist*, II, 1169; Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşebend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul 2002, s. 38-51; Ahmed Ateş, "Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar", *Oriens*, V (1952), s. 39-42; Ebû Ca'fer M. Kâtib Sümeiremi, "Şerâyi'ü'l-mürîdî", *Ferheng-i İrân-zemin*, XIV/1-4 (1345-46/1966-67), s. 321-328; W. Madelung, "Yûsuf al-Hamadâni and the Naqşbandiyya", *Quaderni di Studi Arabi*, sy. 5-6, Venezia 1987-88, s. 499-509; P. Ballanfât, "Théorie des organes spirituels chez Yûsuf Hamadâni", *StI*, LXXXVII/2 (1998), s. 35-66; Celîl-i Misgernejâd, "Hâce Ebû Ya'kûb-i Hemedânî ve Risâle-i der Beyân-ı Tevhîd", *Ma'ârif*, XVII/2, Tahran 1379 hş./2000, s. 90-96; a.mlf., "Şafâvetü't-tevhîd li-taşfiyeti'l-mürîd der Beyân-ı eş-şûfi gayrû mahlûk", a.e., XVIII/2 (1380 hş./2001), s. 153-168; Hamid Algar, "Abû Ya'kûb Hamadâni", *EI*, I, 395-396; Nâsir Güzeşte, "Ebû Ya'kûb-i Hemedânî", *DMBİ*, VI, 430-432.

NECDET TOSUN

YÛSUF b. HÛSEYİN

(bk. KİRMASŦI).

YÛSUF el-İŞ

(bk. İŞ, Yûsuf b. Reşid).

YÛSUF İZZEDDİN EFENDİ

(1857-1916)

Sultan Abdülaziz'in oğlu,
veliaht şehzade.

11 Ekim 1857'de babası henüz şehzade iken İstanbul'da doğdu. Annesi Dürrinev Başkadınefendi'dir. Şehzadelerin çocuk sahibi olması yasaklandığından doğumu gizlendi ve Mekke Mollası Kadri Bey'in Eyüp'teki evinde gizlice büyütüldü. Ancak Sultan Abdülmecid'in bu doğumdan haberdar olduğu rivayet edilir. Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan sonra oğlunun varlığını kamuoyuna duyurdu. İyi bir eğitim gören Yûsuf İzzeddin, Miralay Süleyman Bey, Ömer Efendi, Tophane Müftüsü Ömer Lutfi Efendi, Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Gürcü Şerif Efendi'den ders aldı. Fransızca hocaları padişahın baştabibi Marko Paşa ile Sakızlı Ohannes'in damadı Şarl idi.